

ÖZET

Uluslararası Göç ve Kalkınma Tartışmalarında Yeni Yaklaşımlar ve Türkiye

İçinde bulunduğumuz çağ, dünyanın çeşitli coğrafyalarında göç hareketliliğinin arttığı çağdır. Aslında göçler insanlık tarihi kadar eskidir. Küresel iletişim ve ulaşım olanaklarının gelişmesi, dünyanın yoksul bölgelerinde yaşayan insanları daha güvenli yaşayacakları ve uygun maddi olanaklara kavuşacakları ülkelere çekmektedir. Bu ülkelerin çoğunlukla demografik nedenlerle yabancı göçmenlere ihtiyacının olması göçmenler için teşvik edici niteliktedir. Bu gelişmeler ışığında son dönemde göç ve ekonomik kalkınma, geçmişte öncelikle ele alınan göç ve güvenlik kavramıyla birlikte göç tartışmalarının gündeminde üst sıralara taşınmıştır. Bunda, küresel ekonomik gelişmelerin önemli bir rolü bulunmaktadır. Göç ve ekonomi bağlamında yeni tartışmalar genellikle işçi dövizlerinin önemini göz ardı etmeden dönüşümlü göç, göçmenlerin mesleki niteliklerinin ekonomik kalkınmaya katkı sağlaması ve diasporaların kaynak ülkelerle ekonomik ilişki içerisine girmelerini öngörmektedir. Tüm bu gelişmeler ışığında yurtdışında 5 milyon dolayında yurttaşı ve Türkiye çıkışlı soydaşı bulunan, aynı zamanda da yabancı göçmenler için bir çekim alanı haline gelmiş olan Türkiye'nin göç ve ekonomik kalkınma bağlamında yeni yaklaşımlara ve yapılanmalara ihtiyacı olduğu ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Göç, Diaspora, İşçi Dövizleri, Kalkınma, Ulus Aşırı Sosyal ve Ekonomik Alanlar

ABSTRACT

International Migration and Development

Our age is the era of growing migration mobilities in various parts of the globus. In fact migration movements are as ancient as the human history. Improvements in the global communication and transportation facilities attract the migration of individuals from the poorer regions to the wealthy parts of the world, where they can achieve secure and convenient living conditions. In the light of these recent developments, migration and development nexus together with security concerns of migration has been carried to the top of the agenda of migration discussions. Global economic changes play a significant part thereby. New discussions within the context of migration and development generally stress upon circular migration, contribution of professional qualifications of migrants to economic developments and the economic interaction of the Diasporas with the countries of origin, nevertheless without neglecting the significance of the migrants' remittances. In this context, it became obvious that Turkey with its nearly 5 million migrants of Turkish origin out of its borders and as a country, which simultaneously attract foreign migrants, is in need of new approaches and structural measures with respect to migration and development.

Keywords: Migration, Diaspora, Remittances, Development, Transnational Social and Economic Spaces

Uluslararası Göç ve Kalkınma Tartışmalarında Yeni Yaklaşımlar ve Türkiye

Dr. O. Can ÜNVER

İRİŞ

Yaklaşık son otuz yıldır yurtdışındaki vatandaşları bağlamında Türkiye'nin gündemine giren uluslararası göç ve göçmen konuları, kalkınma, güvenlik ve kültürel farklılık boyutlarıyla siyasetin ve akademik dünyanın ilgisini her geçen gün daha çok çekmektedir. Aslında 1961 yılında konuk işçi olarak Batı Avrupa ülkelerine gönderilen Türk işçileri ile başlayan süreç, bu işçilerimizin ve ailelerinin gittikleri ülkelerde özellikle seksenli yılların başından itibaren geçici ikametden yerleşikliğe geçmeleri ile “göç” olgusu Türkiye gündemine farklı bir şekilde oturmuştur. Türkiye, yurtdışında yerleşik bir göçmen toplulu-

ğu ve diasporası olan bir ülke konumuna gelmiş, bu bağlamda sözü edilen olguya ve yurttaşlarının konumuna ilişkin yeni politikalar üretmek zorunluğu içine girmiştir. Ayrıca, özellikle doksanlı yılların başından itibaren uyguladığı liberal vize politikaları ile yakın coğrafyasından göçmen akımına uğrayan, aynı zamanda da transit göç yolları üzerinde bulunması nedeniyle ciddi bir insan kaçakçılığı ve yasadışı göç sorunuyla karşılaşan Türkiye'nin bu sorunlarla başedebilmesi için güncel hukuk düzenlemelerine ve etkin bir göç yönetimine ihtiyacı bulunmaktadır.

Göçmenlerin yerleştikleri ülkelerin güvenliğine karşı bir tehdit oluşturduklarına ilişkin tartışmalar başta olmak üzere, göçün üzerinde en çok durulan konularından biri

hiç kuşkusuz kalkınma ile olan ilişkisidir. Göçmenleri göç etmeye iten nedenlerin başında sayılan ekonomik refaha ulaşma dürtüsü geride bırakılan yurdun göç sürecinden ne ölçüde ekonomik yarar sağlayacağı, göçmen konumuna giren bireylerin kalkınma süreçlerindeki konumu ve nihayet yerleşilen ülkenin ekonomik çıkarları göç ve kalkınma alanının ana konuları olarak ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bu bağlamda bir yandan göçmen kaynağı konumundaki yoksul ülkelerin göçle yitirdikleri beşeri sermaye nedeniyle karşılaştıkları zorluklar, öte yandan da değişen istihdam yapıları nedeniyle kabul eden ülkelerdeki yeni darboğazlar önemle ele alınan konular arasındadır.

Göçün taraf olan tüm aktörler açısından kalkınmaya katkısı bulunduğu noktasından hareketle ulusal, bölgesel ve giderek küresel “göç yönetimi” mekanizmalarının oluşturulması gereği günümüzde sıkça dile getirilen bir gereklilik olmuştur. Türkiye, göçün kalkınmaya katkısı konusuna ilk işçilerimizin Almanya’ya gönderildiği tarihten itibaren önem vermiş, ancak ekonomik yarar dışı ödemeler dengemizde son yıllara kadar ağırlığı büyük olan işçi dövizleri girdilerinin dar alanından dışında yeterince ele alınmamıştır. Günümüzde de yurtdışındaki yurttaşlarının katkısıyla oluşan sınır-aşırı sosyal ve ekonomik alanlarla ilgili kalkınma odaklı herhangi bir siyasal yaklaşım ve buna bağlı olarak uygun bir yönetim/yönetişim ortamının bulunmadığı görülmektedir.

Bu çalışmanın dar kapsamında dünyadaki güncel göç ve kalkınma tartışmalarında dile getirilen konulara değinilmiş, ancak göçün kalkınma ile neden-sonuç ilişkisi ve göç-kalkınma bağlamında karşılaştırmaya olanak verecek başka ülkelerin deneyimlerine yer verilmemiştir. Türkiye’de bu alandaki araştırmaların da yetersiz veriler nedeniyle tatmin edicilikten uzak olduğu görülmektedir. Çalışmamızın mütevazı amacı, göçle kalkınma sorunsalının güncel tartışmalar ışığında ülkemizin siyasi ve akademik gündemine girmesi gerekliliğini vurgulamaktır.

1. GÖÇLER ÇAĞINDA DÜNYA, TÜRKİYE VE GÖÇMENLER

Bireylerin ve insan topluluklarının çeşitli nedenlerle doğdukları ve yaşadıkları yerlerden geçici veya sürekli ikamet amacıyla göç etmeleri olgusu insanın tarihte yer alışı kadar eskidir. Daha iyi ekonomik koşullara kavuşma, savaşlardan ve siyasi çalkantılardan kaçış, doğal afetlerin yaşam çevresini yok etmesi ve toplumların içinde bulunduğu olumsuz sosyal ve psikolojik ortamların itici faktörler oluşturması, insanları yerlerini yurtlarını terk etmeye götürmüştür. Göç edilen yerdeki güvenli ve olumlu koşulların varlığı, orada yabancı birey ve toplulukları kabul etmeye hazır bir ortamın oluşması ve kabul eden ülkenin göçmen akımından bazı yararlar elde edeceğine kani olması, göçle ilgili bilimsel literatürde sıkça dile getirilen

göçü özendirici faktörler olarak sayılmaktadır. Sınır aşırı göç hareketlerinin, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki Avrupa içi göç akımlarının yoğunlaşması üzerine daha çok 19. yüzyılda geliştirilen göç teorilerinin yerini yeni kavramsal çözümlemeler almıştır. Bu yaklaşımların ortak paydası, göçün ekonomik kalkınma ile var olan yakın ilintisini diğer ve farklılık gösteren nedensel belirlemelerin yanında öne çıkarmalarıdır.¹

Uluslararası göç, dünyanın hemen her yöresinde toplumların ve devletlerin siyaset gündeminde üst sıralara tırmanmış bulunmaktadır. Genellikle yoksul bölgelerden varıl bölgelere doğru olan göç hareketleri günümüzde farklı boyutlar almaktadır. Varıl ülkeler hem göç alan hem de göç veren ülkeler haline gelmiş, dünyadaki bu nüfus hareketlerinin alışılan yaklaşımlardan çok, güncel koşullara uygun çözümlemelere gereksinme duyduğu anlaşılmıştır. Örneğin, istihdam piyasası açısından demografik kayba uğramaması gereken ve nüfusu giderek yaşlanan Avrupa ülkelerinin her yıl yüz binlerce yabancı işgücünü ülkelerine kabul etmesi gerektiği bildirilmekte, ancak bu ülkelerden de neredeyse aynı sayıda göçmenin Amerika Birleşik Devletleri'ne Kanada'ya, Avustralya'ya ve ılıman iklimli coğrafyalara göç ettikleri bilinmektedir.² Yine Büyük Sahra'nın güneyindeki Afrika ülkeleri arasında artan bir göç hareketliliği izlenmektedir. Küresel ulaşım ve iletişimin içinde bulunduğumuz dönemde gitgide ar-

tan hızı ve yaygınlaşmış olması, çeşitli coğrafyalarda göçe eğilimi olan bireylerin ve insan topluluklarının üzerinde cesaretlendirici ve özendirici etki yaratmaktadır. Birleşmiş Milletler verilerine göre sınır ötesi göç hareketlerine katılanların sayısının 200 milyonu geçtiği anlaşılmaktadır. Bu sayı, dünya nüfusunun yaklaşık % 3,6'sını oluşturmaktadır.³

Türkiye'nin yurtdışında yaşayan vatandaşlarının sayısına bakıldığında, ülkemizin genellikle göçmen kaynağı bir ülke konumunda olduğu değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, Türkiye'den başka coğrafyalara kitlesel göç akımı aslında mevzi ve belli bir süreyle sınırlı kalmıştır. Günümüzde Türkiye'den mevcut ağlar nedeniyle devam eden aile bireylerinin göçü ve öğrenim amacıyla yurtdışına gidenlerin dışında ciddi bir dış göçe yönelimin olmadığı bilinmektedir. Bu durumun sadece Türk göçmenleri için hedef olabilecek ülkelerin vize ve benzeri engellemeleri ile açıklanması da yeterli olmamaktadır.

Kitlesel göçün kaynağı olmaktan çıktığı anlaşılan Türkiye, son yıllarda gelişen eko-

1 Abadan-Unat, Nermin (2002), *Bitmeyen Göç. Konuk İşçilikten Ulus ötesi Yurttaşlığa*, Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul

2 OECD (2008) *International Migration Outlook: SOPEMI 2008 Edition*. Paris

3 Global Commission on International Migration (GCIM) (2005), *Migration in einer interdependenten Welt: Neue Handlungsprinzipien. Bericht der Weltkommission für internationale Migration*, Berlin , S. 8

nomisine karşın ciddi işsizlik sorunları ile karşılaşmış ve artan genç nüfusuna yeterince istihdam yaratamamıştır. Bu gerçeğe karşın yurtdışına göç eğilimi Türk toplumunda yaygınlaşmış değildir. Bu arada Türkiye, özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki süreçte birinci kuşak komşu ülkelerden başlamak üzere daha uzak coğrafyalardan da göçmen akımına uğrayan bir ülke konumuna gelmiştir. Ülkemiz ayrıca son dönemde Asya ve Afrika çıkışlı kaçak göçmenlerin gelip geçmeye çalıştığı bir transit ülke ve aynı zamanda da yabancı işgücünün belli sektörlerde yasal veya kayıt dışı istihdam edildiği bir göç ülkesi konumundadır. Son yıllarda Filipinler'den, Bangladeş'den, Moldova'dan, Romanya'dan, Bulgaristan'dan ve Karadeniz'in kuzeyindeki ülkelerle Asya'daki Türk Cumhuriyetleri'nden ülkemize çalışmaya gelenlerin sayısı artmaktadır. Bunun dışında ülkesindeki olumsuz koşullardan kaçarak ülkemize gelen ve her yıl sayısı artan yabancı uyruklu sığınmacılar Türkiye'nin kalıcı konseptlerle güçlendirilmeyen mevcut göç politikalarında önemli yer edinmeye başlamıştır.⁴ Kısaca Türkiye, göç hareketlerinin hemen her biçiminden etkilenen bir coğrafyada bulunmanın sonuçları ile karşı karşıyadır.

Göç tartışmalarının öteden beri önde gelen hususlarından biri olan kalkınma boyutu, artan göçmen dolaşımı veya hareketliliği nedeniyle güvenlik konuları ile birlikte küresel gündemin en üst sıralarına yerleşmiş bulun-

maktadır. Göçmenler açısından onları harekete geçiren en önemli dürtünün daha güvenli ve gönençli bir yaşam olmasının yanı sıra, göçmenlerin yurtları bakımından da ülke kalkınmasında önemli yer tutacak bir ekonomik değerin oluşması fikri bu tartışmaların arka planını oluşturmaktadır. Göç ve kalkınma konusunda akademik nitelikli araştırmaların sayısı her geçen gün artmakta ve göçmen kabul eden ülkelerin göç politikaları ve göç yönetimi tartışmalarında konunun bu boyutuna özel önem verilmektedir.⁵ Sözü edilen tartışmalarda, işçi dövizlerinin ekonomik değeri, beyin göçü, ulus aşırı ekonomik faaliyetler ve diasporanın menşe ülkesindeki kalkınmaya katkı sağlayacak yapıların hazırlanması ve geri dönenlerin ekonomik faaliyetleri öncelikle ele alınan konulardır.⁶ Kalkınma ekonomisi açısından yabancı göçmen kabul eden ülkelerin durumu da özel olarak ilgi çekmekte, kalkınmış ülkelerdeki güncel ve gelecekteki demografik gelişmeye bağlı olarak istihdam piyasasında oluşabilecek darboğazlar ve nitelikli ve yarı nitelikli işgücü olası açığı düşünüle-

⁴ IOM International Organization for Migration (2007), *Republic of Turkey. Migration Profile: Ankara*, S. 28

⁵ Rindoks, Aimee, Rinus Penninx and Jan Rath (2006), *IMISCOE Working Paper. Gaining from migration: What works in networks? Examining economically related benefits accrued from greater economic linkages, migration processes, and diasporas. 10 January 2006 (Report presented to OECD)*

⁶ IOM International Organization for Migration (2006a), *Migration for Development: within and Beyond Frontiers. Geneva 2006*, S.386

rek göçmen akımının bu ülkeler için de kazandığı öneme işaret edilmektedir.

Güncel göç tartışmalarında bu konulara koşut olarak göç yönetimi ve göçün yeni biçimleri ile bunun kalkınma politikaları üzerindeki kesin ve olası etkileri ele alınmaktadır. Konuk işçi sisteminin ilk uygulandığı yıllarda da esas olarak göçmen işgücünün neden olacağı sosyal maliyeti düşüreceği noktasından hareketle sıkça talep edilen “rotasyon” sistemi günümüzde “*dönüşümlü göç*” (temporary veya circular migration) kavramı altında yeniden ortaya atılmış bulunmaktadır. Güncel tartışmaların ağırlıklı olarak göçmen kabul eden ülkelerin ekonomik gereksinimleri noktasında odaklandığı, ancak göç olgusuna ilişkin tartışmaların tek boyutlu bir ekseninde yürütülmesinin olanaksızlığı nedeniyle olguya doğrudan taraf olan göçmenler ve kaynak ülkelerin de kalkınma bakımından ele alınması kaçınılmaz görülmektedir.

Türkiye bu tartışmaların neresindedir? Tarih boyunca süren göç yollarının üzerinde bulunan ülkemiz, geleneksel göçmen kaynağı bir ülke değildir. Geçmişte, özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküş döneminden itibaren Balkanlardan, 19. yüzyılda Kafkasya’dan ve Kurtuluş Savaşı sonrasında Lozan Antlaşması gereği “mübadele” ile Türkiye’ye Müslüman veya Türk soylu göçmen gelmiştir. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında Soğuk Savaş döneminde de Bulgaristan başta olmak üzere eski Osmanlı topraklarından devre devre göç

dalgaları yaşanmış, bu dalgaların sonuncusu ve en dramatik olanı 1989 yılındaki zorunlu göç sırasında yaşanmıştır. Tüm bu hareketler yakın tarihimizde Türkiye’yi göçlere hedef ülke haline getirmiştir. Ancak, 19. yüzyılda Anadolu’dan Amerika Birleşik Devletleri’ne göç eden az sayıdaki gayri Müslim Osmanlı tebaasının dışında çalışma ve yerleşme amacıyla yurtdışına göç etmek geleneğimizde yoktur.

Ne var ki, 30 Ekim 1961 tarihinden itibaren ise ülkemiz kendisini daha farklı bir sürecin içinde bulmuştur. Bu tarihte Almanya Federal Cumhuriyeti ile nota teatisi yoluyla yapılan, ancak geçmişten başlatılarak aynı yılın Temmuz ayından itibaren geçerli kılınan İşgücü Sözleşmesi ile yurtdışına devlet denetimi ve gözetiminde işgücü gönderilmesi sürecine girilmiştir. Sonraki yıllarda aralarında bazı Arap ülkeleri ile Avustralya’nın da bulunduğu on ülke ile daha benzeri işgücü sözleşmeleri yapılmış ve böylece ülkemizin de göçmen gönderen ülke kimliği ortaya çıkmıştır.⁷ 1973 yılının Kasım ayında petrol krizi gerekçe gösterilerek Almanya’nın yabancı işçi alımını durdurması ve diğer Avrupa ülkelerinin de aynı yolu izlemesi sonucunda Avrupa’ya işgücü göçü durmuş, daha doğrusu nitelik değiştirmiştir. Bu tarihten sonra Avrupa’ya Türkiye kaynaklı göç aile birleştirmesi çerçevesinde gelişmiştir. Günümüzde de sözü

⁷ IOM International Organization for Migration (2007) S.24

edilen göç hareketi - Almanya'nın son yasal değişiklikleri ile zorlaştırılmış olsa da - devam etmektedir.⁸ Bunun dışında Türk müteahhitlerinin seksenli yıllardan itibaren yurtdışında yüklendikleri işler nedeniyle geçici olarak ve işin ikmal edildiği ülkeye yerleşme içermeyecek şekilde Türk işçilerini istihdam etmeleri olgusunu, çalışmamızın konusunu oluşturan göç olgusu ile karıştırmamak gerekmektedir.

Göç ve kalkınma ilişkisi bağlamında Türkiye'nin konumu ele alındığında, altmışlı yıllarda başlayan işgücü göçü ile yurtdışına giden işçilerimizin havale ettikleri işçi dövizlerinin Türk ekonomisi üzerinde çeşitli etkileri olduğu bilinmektedir. Bu etkilerin olumlu ve olumsuz yanları ile ilgili çeşitli araştırmalar bulunmakla birlikte, yaratıkları enflasyonist baskı ve “doğru” kullanılmamaları bir tarafa bırakılacak olursa, bunların dış ödemeler dengesindeki olumlu etkisinin öne çıkarıldığı görülmektedir.⁹ İşgücü göçünün ilk başladığı yıllarda Almanya Federal Cumhuriyeti İktisadi İşbirliği Bakanlığı'nın öncülüğünde deneme niteliğinde geliştirilen “işçi şirketleri” girişimi, iş yönetimi, hazırlıksızlık ve altyapı eksikliği gibi nedenlerle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Türkiye'nin işçi dövizlerinden gördüğü göreceli yarar dışında, işgücü göçü nedeniyle kalkınmasına önemli katkı kazandığını söylemek doğru olmayacaktır. Başlangıçtan bu yana siyasal hatalarla dolu olan göç tarihimizde kalkınma boyutunun yeterince ve gereken özenle ele alındığını

ileri sürmek de mümkün değildir. Bu politikasızlık günümüzde de sürmekte olup, değişen koşulların ortaya çıkardığı ve yeni oluşan ulus aşırı sosyal ve ekonomik alanların getirdiği olanakların farkına varıldığını söylemek fazla iyimserlik olacaktır.

Aslında Türkiye, dünyada giderek hız kazanan bu tartışmaları siyaset kurumu, akademisi, sosyal tarafları ve sivil toplum örgütleriyle yakından izlemeli, hatta konumu itibarıyla bu tartışmaları yönlendirici bir konuma gelmelidir. Bu çalışmanın dar çerçevesinde öncelikle ekonomik kalkınma bağlamında uluslararası göç tartışmalarındaki yeni yaklaşımlar irdelenmiş, yeni gelişmeler ışığında göç tartışmalarının odağındaki Türkiye'nin alacağı yapısal ve kurumsal önlemlerle karşılaştığı sorunları nasıl çözeceği ve bu gelişmelerden hangi yararları sağlayabileceği ele alınmıştır. Konunun sahip olduğu önem ve güncelliği itibarıyla hiç kuşkusuz daha geniş ve derinlikli çalışmalarla incelenmesi ve akademik araştırmacıların gündemine alınması her geçen gün daha gerekli hale gelmektedir.

⁸ a.g.e.,S.32

⁹ Köksal Elif and Thomas Liebig (2004), *Remittances to Turkey: Principal Channels, Cost and Impact on Economic Development*, In: *OECD Organization for Economic Co-Operation and Development, Migration, Remittances and the Economic Development of Turkey. Workshop Jointly Organised by the OECD and Koç University (MiReKoç), Koç University, İstanbul, 21 December 2004*

2. GÜNCEL GÖÇ VE KALKINMA TARTIŞMALARI

Başlangıçta da belirtildiği üzere, göçün kalkınma politikaları boyutuyla tartışılmasında son yıllarda büyük bir canlılık yaşanmakta, göçün olumsuz yanlarından çok, kaynak ve hedef ülkeler açısından yaratacağı ekonomik yararlar vurgulanır olmuştur. Bu gelişmenin çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Öncelikle küresel iletişim ve ulaşımın dünyanın geri kalmış yörelerinde yaşayanlar için de erişilebilir olması daha iyi yaşam koşullarına ulaşmak isteyen bireylerin ve toplulukların göç etme arzusunu kamçılamış görünmektedir. Gelişmiş yörelerle yoksul bölgeler arasındaki gelir düzeyindeki farklılıkların eskiden olduğu gibi bugün de göç için önde gelen bir neden olduğu, buna ek olarak siyasal çalkantıların ve çatışmaların olduğu coğrafyalarda yaşayanların daha güvenli ülkelere göç etmek için yeterli nedenleri olduğu bilinmektedir. Ayrıca, ekonomik gelişmişliği yüksek olan ülkelerin istihdam piyasalarında yabancı işgücüne olan talep, göçmenler için özendirici bir etkenidir.¹⁰ Yoksul toplumlardaki doğurganlığa karşılık, gelişmiş ülkelerde yaşanan tersine demografik gelişme, göç dalgalarının öncelikle “güneyden kuzeye” veya yoksuldan varısla doğru gelişeceğine ilişkin en önemli ipuçlarından biridir. Küresel iklim değişiklikleri ile bağlantılı olarak ortaya çıkması beklenen beslenme sorunlarının önümüzdeki elli yıl içinde daha büyük bir göç hareketliliğine neden olacağına ilişkin öngörü-

ler mevcuttur. Kısacası, göç hareketleri sadece günümüzde değil, gelecekte de artan ölçüde gönderen ve kabul eden ülkeleri, göçenleri ve onların göçtükleri toplumları siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel etkileriyle yakından ilgilendirmeye devam edecektir.

Göç ve kalkınma konusu makro düzeyde ele alındığında, konunun olumlu ve olumsuz olmak üzere iki ayrı noktadan incelenmesi mümkündür. Göç olgusu ile gelişmemişliğin neden sonuç ilişkisi düşünülürse, gelişmemişliğin etkisinin göçle hafifletildiği kadar ağırlaştırıldığı da görülecektir. Bu noktadan hareketle, göçün peşin hükümlerle kalkınmanın önünde bir engel veya kalkınmaya götüren bir yöntem olarak görülmesi doğru olmayacaktır. Göçün ülkeler ve toplumlar üzerindeki etkilerinin niteliği bu bağlamda üretilecek ve uygulanacak politikaların niteliği ile doğru orantılıdır. Başka bir deyişle, örneğin işgücü göçü ile ülke ekonomisine gönderilen işçi dövizlerinin kullanılışı, işgücü göçü olgusunun bu en önemli ekonomik getirisinin olumlu katkı yaratıp yaratmaması sonucunu doğuracaktır. Kaynak ülkelerin uygulayacağı makro düzeydeki politikalar ve oluşturulacak uygun ortamlar sayesinde bu girdilerin kalkınma amaçlı kullanılması mümkün olacaktır.

Göçmen kabul eden ülkelerin barındırdıkları ve giderek toplumlarının bir parçası haline gelen göçmen kitlelerinin tüketici ve

¹⁰ Abadan-Unat, Nermin, a.g.e.

üretici olarak bu ülke ekonomilerine kazandırdıkları ekonomik katkının, güncel tartışmalarda yeniden sıkça vurgulanır olmasının bu ülkelerdeki “kabul kültürünün” son yıllardaki olumlu gelişmesi ile doğru orantılı olduğu düşünülmektedir. Ayrıca, yine aynı ülkelerde öteden beri olumsuz bir etken olarak öne çıkarılan göçmenlerin işsizliğe neden oldukları veya yerli işçilerin istihdamını engelleyip ücretlerin düşmesi maksadıyla araçsallaştırıldıkları görüşü de gide-rek daha az yandaş bulmaktadır.¹¹ Bu yaklaşım değişikliğinin de bazı pragmatik sonuçlar getirmesi ve göçe karşı ulusal bariyerlerin yerine daha ulus aşırı yaklaşımlara açık politikaların uygulanmasının doğru olacağı düşünülmektedir.¹² Ancak, bunun da zamana yayılan bir süreç olarak gelişeceği genellikle üzerinde mutabık kalınan bir husustur.

Bu düşünceler ışığında, daha çok gelişmiş ülkelerin akademik dünyasını meşgul eden göç olgusu ve kalkınmaya ilişkin araştırmalar, öteden beri ağırlıklı olarak kaynak ülkeye sağlanan yarar açısından döviz havalelerini, göç edilen ülkede kazanılan mesleki bilgi ve becerilerin döndükten sonra ülke kalkınmasına katkıda bulunabileceğini ve yine döndükten sonra parasal birikimlerle oluşan sermayenin yatırıma dönüşmesi halinde ekonomik açıdan sağlayacağı katkırı öne çıkarmaktadır. Göç ve kalkınma bağlantısına ilişkin bu klasik çözümlemenin aslında bardağın dolu tarafını görme anlamına gelebilecek bir yaklaşım olduğu ortadadır. Zira kaynak ülkenin yitirdiği

insan sermayesinin, özellikle de ülke ekonomisi için büyük önem taşıyan ve ciddi maliyetlerle yetişen nitelikli işgücünün, havale edilen işçi dövizlerinin enflasyonist baskısının olumsuz etkilerinin ve geri dönen göçmenlerin ekonomik etkinliklerinin beklendiği kadar yüksek olmadığı keyfiyetinin bu yaklaşımlarda göz ardı edildiği düşünülmektedir. Yine, ülkeleri dışında mesleki bilgi ve beceri kazanan göçmenlerin genellikle göç ettikleri ülkenin sosyal ve profesyonel yaşamına sağladıkları uyum nedeniyle geri dönme arzusunu ilerlemiş yaşlarda, meslek yaşamları sona erdikten sonra duymaları, onların bu yeteneklerinden kendi ülkelerinin yararlanması olanağını da büyük ölçüde ortadan kaldırmaktadır.

Günümüzün koşullarında ortaya çıkan ve serbest dolaşımı zorlayan değişik göç sistemleri ve farklı ülkeler açısından yeni açılımlarla bu alanda alışılmışın dışında söylemlerin egemen olacağı düşünülmektedir. Klasik göç incelemelerindeki model, genellikle az gelişmiş bir ülkeden gelişmiş ülkeye yönelik ve göçmenlerle kaynak ülkenin olumsuz koşulları ile ilgilidir. Bu modelin, dünyada halen bilinen ve olası yeni

¹¹ Martin, Philip, *The Economics of Migration. Managing the Flow of International Labor*, <http://hir.harvard.edu/articles/print.php?article=1444>

¹² IOM International Organization for Migration (2006b), *International Migration and Development. Perspectives and Experience of the International Organization for Migration*, April 2006

sınır aşırı alan oluşumlarını dikkate almadığı görülmektedir. Başka bir deyişle, göç sürecine giren bireylerin küresel dolaşımın serbestleşmesi ve yoğunlaşması ile sadece ulus-devletlerin dışarıya karşı özenle korunan coğrafyalarına daha kolay girebilecekleri, ülkeleri ile olan kültürel, sosyal ve ekonomik ilişkilerin şimdi olduğundan daha büyük bir etkileşimle gerçekleşeceği düşünülebilir.¹³ Günümüzde bu etkileşimin farkına varılması ile de göç ve ekonomik kalkınma konuları klasik modelin dışında irdelenmeye başlamıştır.

Aslında yeni yaklaşımlar derken, bir öncelik sıralaması değişiminden söz etmek mümkündür. Eğer göç ile bu olgunun tüm tarafları için dinamik ve kendisini sürekli olarak yeniden üreten fayda süreçleri kastediliyorsa, bu sıralamada pek çok ülke için işçi dövizlerinden önde gelecek yeni kalkınma katkıları düşünülmelidir. Örneğin, son dönemde sıkça vurgulandığı gibi diasporanın çıktığı ülke ile sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkilerinin pekiştirilmesi ile salt tüketim ve yaşam idamesi amacıyla havale edilen dövizlerin ötesinde istihdam yaratıcı oluşumlara öncelik verilebileceği düşünülmektedir. Diasporanın yerleşik olduğu ülkedeki sermaye birikiminin kaynak ülkede yatırıma dönüşmesi günümüzde göçle kalkınma ilişkisinde en çok irdelenebilecek alanlardan birini oluşturmaktadır.

Göç ve kalkınma tartışmalarının son yıllardaki en önemli konularından birini de “beyin göçü” (brain drain) olarak bilinen ve

gelişmemiş ülkelerin nitelikli işgücünü gelişmiş ülkelere kaybı olarak nitelenebilecek olgunun yeniden değerlendirilmesidir. Yine arka planında gelişmiş göçmen kabul eden ülkelerin gereksinmelerinin gözetildiği bu yaklaşımlarda, aslında beyin göçünün yerini “beyin dolaşımının” (brain circulation) aldığı ve göç eden beyinlerin sonuçta kendi ülkelerine yarar sağlayacak bir konuma geldikleri ileri sürülmektedir.¹⁴ Nitelikli işgücünü yetiştirmek için yüksek maliyetlere katlanan gelişmekte olan ülke ekonomilerinin yapısal nedenler sonunda bu işgücünden yararlanamadığı düşünülecek olursa, nitelikli işgücünün göçü ve oluşturulacak yeni altyapılar ve alınacak önlemlerle yeni ulus aşırı alanlar aracılığıyla kendi ülkelerinin kalkınmasına katkı sağlamaları mümkün görülmektedir. Ne var ki, bu altyapıların sağlanması yine gelişmiş ülkelerle göçmen gönderen ülkeler arasında oluşacak etkin işbirliği ile gerçekleşebilecek durumdadır. Devlet müdahalesi gerektiren bu türden önlemlerin küresel piyasa ekonomisi koşullarında yapılabilirliği konusunda ciddi kuşku bulunmaktadır.

Yine gelişmiş ülkelerin kendi iç dinamiklerini göz önüne alarak istihdam piyasa-

¹³ IMISCOE (2008), *Ties Across Borders: The Growing Salience of Transnationalism and Diaspora Politics. Policy Brief, No.13, October 2008*

¹⁴ Abella, Manolo I. (2004), “Migration of the Highly Skilled: The Global Dimensions”, *GTZ Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (Hrsg.) (2004), Brain Drain or Brain Gain. The Migration of Elites. Berlin, S.8-10*

larındaki en önemli sorun olarak görülen düşük maliyetli yabancı işgücü ile dar boğazların aşılması meselesi dönüşümlü göç sistemi ile aşılmak istenirken, bunun kaynak ülkelerin somut işsizlik sorunları ve ödemeler dengesi açığına bir panzehir olarak takdim edilmektedir.¹⁵ Sözü edilen dönüşümlü göç sisteminde yabancı işçi belli bir süre çalıştıktan sonra ülkesine dönecek, ancak yurdunda geçirdiği süre sonunda yeniden aynı ülkede çalışmaya gelecektir. Bu çerçevedeki göçü kalkınma açısından yararlı bulanların, ekonomisi çok ciddi sorunlar yaşayan ülkelere böylece bir katkı sağlanacağına ilişkin savları doğru olmakla birlikte, asıl amacın kendi istihdam piyasalarında ortaya çıkan ve çıkabilecek işgücü açığını en düşük maliyetle aşma amacının olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda dönüşümlü göç, gelişmiş ülkeler için de ciddi bir kalkınma katkısı anlamına gelmektedir.

Tüm bu yaklaşımlarda aslında yeni olan veya yeni gelişmeler için ufuk açıcı nitelik taşıdığı düşünülen husus, diaspora oluşumlarının içinden çıktığı topluma belli bir toplumsal sorumluluk eseri de olarak, ancak öncelikle ekonomik verimlilik mülahazalarıyla yatırımlar ve yeni ortaklıklar çerçevesinde yakınlaşmasının sağlanması yaklaşımıdır. Bu yaklaşımın, oluşan ve oluşmakta olan yeni ulus aşırı ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda gelecekte yeni olanaklar sunacağı noktasından hareket etmesi, ulusal sınırlar arasında değerlendirilen göç ve kalkınma konusunun aslında ulus duvarlarının

ötesinde düşünülmesi gereğini de ortaya koymaktadır. Yine göç ve kalkınma tartışmalarında yeni bir boyut ise, göçmen kaynağı ülkelerin kalkınma politikaları bağlamında sadece kabul eden ülkelerle değil, kendi aralarında da diyaloga girme iradesi göstermeleridir. Bu diyalog devlet kurumları, örgütleri aracılığıyla göçmenler, sosyal taraflar ve akademi olacaktır. Böylece farklı bir açılıma daha gidilmesi söz konusudur.

3. TÜRKİYE'DE GÖÇÜN YÖNETİMİ VE KALKINMA

Uluslararası göç süreçlerinde çok eskiye dayanan deneyimi olduğu söylenemeyen Türkiye'nin siyaset kurumu, göçün yönetimi konusunda gerekli önlemleri almakta daima ağır davranmış, göç ve kalkınma alanında ise genellikle kısa vadeli ve günün gereksinmelerine yanıt verecek önlemlerle yetinmiştir. Göçün ulusal yönetiminin tabiatıyla kamu kurum ve kuruluşlarının eşgüdümü ve yasal dayanaklara bağlı olarak yapılanmalarıyla gerçekleşmesi gerekmektedir. Türkiye yurtdışında sayısı yaklaşık olarak 5 milyona erişen yurttaşları ve Türkiye kökenli soydaşları ile ülkeye çeşitli nedenlerle gelen veya ülkeden transit geçen yabancı uyruklulara ilişkin politika ve hizmetlerini eşgüdüm içinde hazırlayıp sunmaktan henüz uzaktır. Türk kamuoyu göç

¹⁵ Angenedt, Steffen (2007), "Zirkuläre Migration. Ein tragfähiges migrationspolitisches Konzept?" SWP-Aktuell April 2007a.g.e.

ve göçmenlerle ilgili konuları Almanya’da konutlarında yakılıp katledilen Türkler ile kamyon kasalarında veya Ege Denizi’nde boğularak ölen yoksul kaçak göçmenlere ilişkin medya haberlerinden öğrenmektedir. Yurtdışına düzenli işçi gönderilmesinin duraksadığı yetmişli yıllardan bu yana Türk toplumunu göçe hazır ve niyetli bir toplum olarak da nitelendirmek doğru görülmemektedir.¹⁶ Konuya ilişkin gözleme dayalı veriler yeterli olmamakla birlikte, gözlemlerimize dayanarak şu savı ileri sürmek mümkündür: Göç konusunda ilgi düzeyi düşük olan Türk kamuoyu yurtdışında yerleşik Türk toplumunu “sorunlarını çözmüş” gözüyle değerlendirmekte, “Türk diasporasını” kalkınmaya katkı bağlamında önemli görmemektedir. Diğer göçmen kaynağı ülkelerden farklı olarak göç, ülkemiz toplumunun en önde gelen ekonomik kalkınma seçeneği değildir. Bu konularda kesin kanı-lara varılmasını temin edici araştırma eksikliği, göç olgusuyla ilgili diğer alanlarda olduğu gibi bu noktada da hissedilmektedir.

Türkiye, tabiatıyla göç ve kalkınma konularına tümüyle yabancı veya ilgisiz kalmış değildir. Özellikle ağır ekonomik krizlerin yaşandığı dönemlerde yurtdışından gelen işçi dövizlerine endeksli kısa vadeli bir göç ve ekonomik yarar odaklanması gündemde yerini almıştır. Bunun dışında Almanya’da kurulan işçi şirketlerinin kur-tarılması amacıyla oluşturulan “DESİ-YAB” (Devlet Sanayi İşçi Yatırım Bankası) başarılı olamamış, ülkemize geri dönen

göçmenlerin ekonomik faaliyete yönlendirilmesi ise kısa soluklu bazı önlemler dışında beklenen sonucu vermemiştir. Türkiye’ye ekonomik yarar sağladığı söylene-bilecek en uzun soluklu önlem ise Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası’nda yurtdışında yaşayan vatandaşlar tarafından açılan ve nispeten yüksek faiz getirisi olan döviz tevdiat hesaplarıdır. Geleneksel merkez bankacılığına uymayacak şekildeki toplanan bu mevduat, yaklaşık 13 milyar ABD Dolarlık tutarı ile Türk ekonomisinin döviz rezervleri arasında sayılmaktadır.¹⁷ Ancak bu rezervin yatırıma dönüştürülmesine yönelik önlemler alınması yoluna bugüne kadar gidil-memiş, düşen faiz oranları ile de yurtdışındaki vatandaşlar açısından da döviz tevdiat hesaplarının çekiciliği azalmıştır.

Türkiye, içinde bulunduğu göç süreçle-rinden nasıl yarar sağlayabilecektir? Bu soruya öncelikle verilecek yanıt siyasi ve idari önlemlerle ilgilidir. Tüm boyutlarıyla uluslararası göçün Türkiye’ye sağlayacağı ekonomik katkının öncelikle alınacak yapısal ve idari önlemlerle mümkün olacağı düşünölmektedir. Günümüzde artık iyice aza-

¹⁶ Castles, Stephen (2008), *Comparing the Experience of Five Major Emigration Countries*, in: Stephen Castles and Raul Delgado Weis (Eds.), *Migration and Development. Perspectives from the South*. Geneva 2008, S.259-282

¹⁷ İçduygu, Ahmet (2006/2007), *International Migrants Remittances in Turkey. Analytic Synthetic Notes. Demographic & Economic Module. CARIM-AS 2006/2007*. European University Institute. Robert Schuman Centre for Advanced Studies (Florence)

lan işçi dövizlerine endeksli olmayan bir “göç ve kalkınma yönetimine” gereksinme vardır. Bu türden bir yapılanmanın temel taşlarını belirtmeden önce, ülkemizin yabancı göçmenler için bir “cazibe merkezi” olmaya devam edeceğini ve bu gerçeğin sadece siyasi irade tarafından değil, aynı zamanda da istihdam piyasasının tüm aktörleri tarafından kabul edilmesi gereken bir husus olduğu vurgulanmalıdır. Türkiye, ekonomisinin gerektirdiği, ancak iç piyasadan karşılamakta güçlük çektiği nitelikli işgücünün bir bölümünü yurtdışından karşılamak durumunda kalacağını düşünmeli ve önlemler bu gerekliliği içerecek şekilde bütüncül bir yaklaşımla düşünülmelidir. Gelişmiş ülkelerde son dönemde sıkça tartışılmaya başlayan dönüşümlü göç sisteminin esasen Türkiye’ye gelecek yabancı işgücü için de söz konusu olabileceği akla gelmektedir.

Belli kesimlere göre alınacak önlemlerin başında, yurtdışındaki Türk diasporası ile olan ilişkiler öne çıkmak durumundadır. Türkiye’nin yurtdışında en yoğun Türk toplumunun yaşadığı Almanya ile hemen her alanda çok yakın ilişkileri vardır. Bu ülkede doğup büyüyen ve mesleki nitelik kazanan, hukuki statü bakımından da çoğunlukla iki ülke vatandaşlığına sahip olan Türklerin son yıllarda çalışmak amacıyla Türkiye’yi tercih ettikleri ve Türk işletmelerinin de bu yüksek mesleki nitelik kazanmış “Avrupa Türklerini” istihdamdan memnun oldukları belirtilmektedir.¹⁸ Bir anlamda

“tersine beyin göçü” olarak adlandırılabilen bu yeni olgu karşısında göç yönetiminin belli teşvik tedbirleri alması herhalde Türkiye’nin istihdam piyasasına yarar sağlanacağı düşünülmektedir.

Bu bağlamda ülkemize sığınmacı olarak gelen yabancı göçmenlerin arasında Türk istihdam piyasasının gereksindiği nitelikleri haiz olanlar için istihdama giriş kolaylıklarının getirilmesinin uygun önlemler arasında yer alacağı düşünülmekte, Türkiye istihdam piyasasının ihtiyaçları doğrultusunda gerekli yasal ve idari düzenlemeler yapılmalıdır. Yabancı işgücünün yerli istihdam piyasasında işsizliğe neden olduğuna ilişkin görüşler zaman içinde geçerliğini yitirmiş görünmektedir. O nedenle ülkemize gelecek yabancı işgücüne yaklaşımda bu görüşlerden çok, piyasanın gerçek ihtiyaçlarından yola çıkılmalı, yabancı işgücünün de istismarını önleyici adımlar atılmalıdır. Başka bir deyişle, nitelikli yabancı işgücünün istihdamına daha liberal ve ekonomik gerçekliklerden yola çıkılan bir tutumla bakılması günümüzün gereğidir.

Ancak, yurtiçine yönelik göç hareketlerinin ekonomik getirisinin dışında Türkiye’nin dünyanın çeşitli coğrafyalarında yaşayan “Türk diasporası” ile meselenin ekonomik kalkınma penceresinden bakarak ilgilenmesi güncel ödevlerden biri olarak ortaya çıkmıştır. Avrupa Birliği üyesi ülkeler-

¹⁸ Sontheimer, Michael (2008) “Jung, gut und unerwünscht”, SPIEGEL 21/2008 vom 19.05.2008 S.55

de ekonomik faaliyetini sürdüren Türk işletmelerinin sayısı 2006 yılı itibariyle 101,000'i aşmıştır. Bu işletmelerin 2006 yılındaki toplam 10,8 milyar Avroluk yatırım hacmi vardır ve işletme başına ortalama ciroları 4,345,000 Avro'dur. Toplam yıllık ciroları ise 43,9 milyar Avro'ya varmıştır. Türk işletmelerinde istihdam edilenlerin sayısı 474,000 dolayındadır.¹⁹ Çoğunlukla küçük ölçekli işletmelerden oluşan Türk girişimcilerinin güvenli yasal ve finansal altyapıların sağlanması ile Türk ekonomisine girmelerinin mümkün olabileceği düşünülmektedir. Böylesine yeni bir oluşum için "göç yönetiminin" siyasi iradesi doğrultusunda bir model çalışması gereklidir. Bu modelde yurtdışındaki Türk işletmeleri ile ortaklıklarda birleşebilecek Türkiye'deki KOBİ'ler, finans kurumları ve hatta meslek kuruluşlarının etkin aktörler olarak yer alabileceği düşünülmektedir. Sözü edilen boyuttaki bir yapılanma göç olgusuna taraf olan başka coğrafyalarda bu şekliyle henüz gerçekleştirilmemiş olup, diasporaların "hemşeri dernekleri" aracılığıyla bölgesel yardım niteliğinde katkılar sağladığı, ekonomik değer yaratıcı girişimler için diaspora girişimcilerine ihtiyaç duyulduğu bilinmektedir. Böylesine bir yapılanma için öncelikle yasal ve idari önlemleri belirleyecek, bunların yaşama geçirilmesinde etkin olacak ve gerekli altyapıları hazırlayacak bir göç yönetiminin yaşama geçirilmesi bu noktada da en önemli ihtiyaç olarak ortaya çıkmaktadır.

4. SONUÇ

Göçün kalkınma boyutu ile ele alınması küreselleşmenin geliştiği günümüzde önem kazanmış ve bu öneme uygun yaklaşımsal ve yapısal bir değişim gerekliliği vurgulanır olmuştur. Bu arada geleneksel "brain-drain" sorununa, diasporanın kalkınmaya katkısı boyutuna ve işçi dövizlerinin etkili kullanımına ilişkin yeni öneriler tartışmaların odağında yer almaktadır. Özellikle de yoksul ülkelerden gelecek göçmenlerin sanayileşmiş göç ülkelerinde zamanla sınırlı olarak istihdamı gibi aslında geçmişte de ele alınan konular, günümüzde yeniden güncelleştirilmiştir. Tüm bu tartışmalar kapsamında öncelikle ortaya çıkan ve göç olgusuna bir sorundan çok bir fırsat yaklaşımıyla bakmayı mümkün kılan sınır-aşırı alan oluşumlarının gelecekte göçün sadece kalkınma boyutuyla değil, güvenlik, kültürel farklılık ve entegrasyon yönleriyle irdelenmesinde özel bir altyapı sağlayacağı düşünülmektedir.

Bu çerçevede tüm şekilleri ve boyutlarıyla uluslararası göçün Türkiye için de bir sorun olmaktan çok, bir ekonomik canlılık ve fırsat aracı olarak görülmesi gerektiği düşünülmektedir. Türkiye, yurtdışında yerleşik hale gelen Türk toplumunun içinde faaliyet gösteren girişimcileri, büyükbabalarının göç ettiği ülkede doğup büyüyen ve mesleki nitelik kazandıktan sonra Türki-

¹⁹ Türkiye Araştırmalar Merkezi (2007), *Hollanda'da Türk Girişimciliği*. Essen 2007, S.24

ye’de çalışmak isteyen vatandaş ve soydaşları, ülkemize sığınan veya güvenli bir çalışma ortamı bulmak için gelen yabancı uyrukluları ve Türkiye’den farklı ülkelere eğitim veya çalışma amacıyla gidenleri ile göç süreçlerindeki her kesim için ufuk açıcı ve yeni olanaklar sağlayıcı politikalara ihtiyacı olan bir ülkedir. Türkiye, siyasi karar vericileri, sosyal tarafları, akademisyenleri ve sivil toplumuyla bu konularda karar vericilere destek sağlayıcı bir yapılanmayı gecikmeden gerçekleştirmek durumundadır. Aksi halde göç yollarının üzerinde yer alan, gelecekte de yabancı göç dalgalarının hedefi olması beklenen ve dünyada beş milyon yurттаşı ve soydaşı bulunan bir ülkenin, güncel gelişmelerin gerisinde kalması gibi bir sonuçla karşılaşması kaçınılmazdır.

Ulusal önlemler gerekli olmakla birlikte, sonuç olarak uluslararası göçün niteliği gereği sınır aşırı işbirlikleri ile gerçek anlamda yönetilebileceği unutulmamalıdır. Gü-

nümüzün küresel göç hareketleri meseleye küresel çözümlemelerle yaklaşılmasını gerekli kılmaktadır. Devletlerin tek başlarına düzenleyecekleri politikaların günümüz koşullarında yeterli olmayacağı, göç süreçlerine girenlerin tümünün çıkarlarının gözetilmesinin ancak bütüncül politikalarla gerçekleşebileceği telakki edilmektedir. Bu politikaların oluşması için aynı zamanda uluslararası işbirlikleri, uluslararası örgütlerin katkıları ve uluslararası hukukun ihtiyaçlara göre açılımları gereklidir. Bu açılımlar her şeyden önce göçler çağında “ulus aşırı alanlar” gerçeğini yadsımayacak şekilde olmalı, göçmenlerin hakları korunurken göç olgusuna taraf olan diğer tüm aktörlerin çıkarları gözetilmelidir. Türkiye’nin yukarıda da işaret edildiği gibi, göç veren ve alan bir ülke olarak konumu gereği uluslararası göç yönetimi tartışmalarında daha belirleyici bir rol üstlenmesi ise hem gerekli hem de mümkün görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Abadan Nermin -Unat (2002), Bitmeyen Göç. Konuk İşçilikten Ulus ötesi Yurttaşlığa: Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul.
- Abella, Manolo I. (2004), "Migration of the Highly Skilled: The Global Dimensions", GTZ Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (Hrsg.) (2004), Brain Drain or Brain Gain. The Migration of Elites. Berlin, S.8-10.
- Angenedt, Steffen (2007), "Zirkuläre Migration. Ein tragfähiges migrationspolitisches Konzept?" SWP-Aktuell April.
- Castles, Stephen (2008), "Comparing the Experience of Five Major Emigration Countries", Stephen Castles and Raul Delgado Weis (Eds.), Migration and Development. Perspectives from the South, Geneva.
- Global Commission on International Migration (GCIM) (2005), Migration in einer interdependenten Welt: Neue Handlungsprinzipien. Bericht der Weltkommission für internationale Migration, Berlin.
- İçduygu, Ahmet (2006/2007), International Migrants Remittances in Turkey. Analytic Synthetic Notes. Demographic & Economic Module. CARIM-AS 2006/2007. European University Institute. Robert Schuman Centre for Advanced Studies (Florence).
- IMISCOE (2008), Ties Across Borders: The Growing Salience of Transnationalism and Diaspora Politics. Policy Brief, No.13, October.
- IOM International Organization for Migration (2007), Republic of Turkey. Migration Profile, Ankara.
- IOM International Organization for Migration (2006a), Migration for Development: within and Beyond Frontiers, Geneva.
- IOM International Organization for Migration (2006b), International Migration and Development. Perspectives and Experience of the International Organization for Migration, April.
- Martin, Philip, The Economics of Migration. Managing the Flow of International Labor, <http://hir.harvard.edu/articles/print.php?article=1444>.
- OECD (2008), International Migration Outlook: SOPEMI 2008 Edition, Paris.
- Rindoks, Aimee; Penninx, Rinus ve Rath, Jan (2006), IMISCOE Working Paper. Gaining from migration: What works in networks? Examining economically related benefits accrued from greater economic linkages, migration processes, and diasporas. 10 January 2006 (Report presented to OECD)
- Sontheimer, Michael (2008), Jung, gut und unerwünscht, SPIEGEL 21/2008 vom 19.05.2008.
- Türkiye Araştırmalar Merkezi (2007), Hollanda'da Türk Girişimciliği, Essen.